

5

चरित्रनियोजन

टिप्पणी

प्रिय शिक्षार्थीनः, भवद्भिः पूर्वपाठे कथायाः कथानकस्य विषये ज्ञातव्यम्। अस्मिन् पाठे वयं नाटके चरित्रनियोजनस्य विषये ज्ञास्यामः। भवद्भिः अपि कदापि नाटकस्य मञ्चनं दृष्टं वा यदा कदापि तत् पश्यसि तदा भवन्तः ज्ञास्यन्ति यत् नाटके अनेकाः प्रकाराः पात्राः सन्ति। एतेषु मुख्याः सन्ति- नायकः, नायिका, सहनायिका, प्रतिनायकः, नायकस्य नायिकायाः च अन्ये सहायकपात्राः इत्यादयः। एतेषां सर्वेषां पात्राणां स्वकीयाः लक्षणाः सन्ति यत् कस्यापि नाटकस्य कथां अग्रे सारयितुं वा प्रस्तुतीकरणे वा क्रीडतु। अस्मिन् पाठे वयं ज्ञास्यामः यत् चरित्रनियोजने कानि वस्तूनि मनसि स्थापयितव्यानि? नाटकस्य मुख्यपात्राणां मुख्यानि लक्षणानि कानि सन्ति?

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः-

- नाटके चरित्रनियोजनस्य अवधारणां ज्ञातव्यम्;
- नाटके नायकस्य नायिकायाः च भेदं ज्ञातव्यम्;
- उदाहरणैः सह पात्राणां भेदं ज्ञातव्यम्; तथा
- नाटके नायकस्य नायिकायाः च अन्ये सहायकपात्राणि ज्ञातव्यानि।

5.1 चरित्रनियोजनस्य सामान्यपरिचयः

ये पात्राः कथानकस्य भागाः सन्ति ते सर्वे नाटकस्य कथानकेन सह सम्बद्धाः भवन्ति। नाटकस्य प्रत्येकस्य पात्रस्य स्वकीयं विशेषव्यक्तित्वं भवति। अयं व्यक्तित्वः कतिपयानां सिद्धान्तानां, प्रत्ययानां च समुच्चयः अस्ति। नाटके विविधाः पात्राणि सन्ति। तान् जीवितुं (जीवनं) आनयितुं

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

नाट्यस्य दायित्वम् अस्ति। नाटकस्य मुख्यं पात्रं नायकः अस्ति। सः नाटकस्य कथानकस्य विषयं प्रतिनिधायति। यस्य पात्रेण सह नायकः विग्रहं करोति सः प्रतिनायकः। सम्पूर्णे कथायां केचन पात्राः सक्रियभूमिकां निर्वहन्ति। तेषु केचन केवलं कथां अग्रे नेतुम् एव सन्ति। लेखकः कथायाः केषाञ्चन पात्राणां अवधारणाम् अपि करोति ये केवलं नाटकस्य केषुचित् भागेषु एव दृश्यन्ते। एतादृशानां पात्राणां कथानकस्य अनुसारं महत्त्वपूर्णा भूमिका भवितुम् अर्हति तथा च कदाचित् तेषां भूमिका केवलं नाटकस्य त्वरिततायै एव भवति। एते पात्राः केवलं नाटकस्य विषये वा मुख्यपात्रेषु वा प्रेक्षकाणां ध्यानं दातुं साहाय्यं कुर्वन्ति। पात्राणां चित्रणं तेषां चरित्रानुसारं कर्तव्यं भवति। नायकस्य भूमिकानुसारं स्वस्य चरित्रं सिद्धं स्थापयितव्यम् अस्ति। नायकः नायिका च एतादृशाः पात्राः सन्ति ये कथानुसारं केचन मानवीयमूल्यानि प्रदर्शयन्ति। अन्ते पात्राणां चरित्रचित्रणार्थं पात्ररूपेण चित्रणं विकासं च करणीयम्।

आख्याने पात्राणां विशेषसंवादद्वारा कथा अग्रे नीयते। नाटकस्य पात्राणां संवादद्वारा सम्पूर्णा कथा प्रेक्षकाणां समीपं गच्छति। अन्त्यम् प्रेक्षकैः नाटकस्य कियत् आनन्दः भवति इति मुख्यतया तेषां भाषमाणानां संवादानाम् उपरि निर्भरं भवति। अतः नाटकप्रदर्शने प्रभावं जनयितुं संवादानाम् विषयवस्तु, तेषां प्रसवस्य गुणवत्ता च प्रमुखा भूमिकां निर्वहति। संवादाः पात्राणां व्यक्तित्वं प्रकाशयन्ति। अपि च वाक्प्रकारः, उदात्तः, स्वरः, वाक्प्रकारः, संवादे समुचितविरामाः, एते सर्वे पात्रस्य चरित्रस्य विषये बहु किमपि प्रकाशयन्ति। एतेषां संवादानाम् माध्यमेन पात्राणां सामाजिकस्थितिः, अतीतः, पारिवारिकपृष्ठभूमिः च प्रकाशिता भवति। एवं नाटके पात्राणां परिकल्पनायां सर्वाणि वस्तूनि मनसि धारयितव्यानि।

5.2 नाटकस्य मुख्यपात्राणि

5.2.1 नायकः

नायकः नाटकीयकथां समापनपर्यन्तं नयति। अत एव सः शनायकः अथवा शनायकः इति उच्यते। नायकः रूपकस्य द्वितीयः विशिष्टः। अत्र 'नेता (नटः)' इति पदेन न केवलं नायकः अपितु नायकः, नायिका, चेट्, चेट्टी इत्यादयः सर्वे पात्राः अपि अन्तर्भवन्ति।

नायकस्य गुणाः- आचार्य धनंजयस्य मतेन नायकः विनयशीलः, मधुरः, यज्ञशीलः, चतुरः, सुभाषितः, जनान् सुखी, शुद्धहृदययुक्तः, वाक्पटुः, उदात्तः, स्थिरः, युवा च बुद्धिः, उत्साहः, स्मृतिः, युक्तः भवेत्। सम्मानं कला च, कुशलसमन्वयः दृढनिश्चयः तेजस्वी वीरः विद्वान् धार्मिकः (दशरूपक, २.१-२) भवेत्। एतेषां गुणानाम् आधारेण आचार्य धनञ्जयेन नायकस्य त्रीणि लक्षणानि दत्तानि सन्ति-

नायकस्य प्रकाराः गुणाः

उत्तम-नायकः सर्वगुणयुक्तो नायकः श्रेष्ठो नायकः उच्यते।

मध्यम-नायकः केषुचित् गुणेषु न्यूनः नायकः मध्यायं नायकः उच्यते।

अधमा-नायकः ये सर्वगुणेषु हीनाः सन्ति ते निम्नस्तरीयाः नायकाः उच्यन्ते।

नायकानां प्रकाराः

सर्वेषां नायकानां धैर्यं (धीरा) भवति। अत एव धीरशब्दस्य नायकस्य सर्वभेदैः सह सम्बद्धः। मानवस्वभावस्य आधारेण चत्वारि प्रकाराः नायकाः वर्णिताः सन्ति - धीरललितः, धीरप्रशान्तः, धीरोदात्तः, धीरोद्धत च।

नायकानां प्रकाराः नायकस्य गुणाः लक्षणानि च

धीरललितः एषः प्रकारः नायकः निश्चिन्तः, कलात्मकः, प्रसन्नः, मृदुः च भवति। संस्कृतनाट्येषु मुख्यतया राजा एव। राज्ञ्याः स्वाभाविक-ईर्ष्या-निर्मितानि विघ्नानि दूरीकृत्य प्रियस्य सुखं कः प्राप्तुम् इच्छति। नाटकस्य नायकः धीरललितः अस्ति। रत्नावलीनाट्यस्य नायकः उदयनः अस्मिन् वर्गे पतति।

धीरप्रशान्तः धीरललित नायकस्य गुणैः सह धीरप्रशान्तनायकः निःस्वार्थः, दयालुः, शिष्टः, न्यायपूर्णः च अस्ति। प्रकरणस्य नायकः सामान्यतया अस्मिन् वर्गे पतति। मृच्छकटिका नायकः चारुदत्तः मालती माधवस्य नायकः माधव धीरप्रशान्त नायकः।

धीरोदत्तः धीरोदत्तनायको महासत्त्वः अति गम्भीरः अखण्डः क्षमाशीलः स्थिरः अहङ्कारहीनः स्थिरः च अस्ति। नाटकस्य नायकाः प्रायः धीरोदत्ताः भवन्ति। नागानन्दनाट्यस्य नायकः जीमूतवाहनः अस्मिन् वर्गे पतति।

धीरोद्धत एषः प्रकारः नायकः लोभ-ईर्ष्यापूर्णः, दुर्गमः, वेषधारी, अभिमानी, चपलः, उग्रः, लोभी च अस्ति। परशुरामः महावीरचरिते शूरवीरः।

5.2.2 नाटके अन्ये पात्राः

नाटकस्य कथां अग्रे सारयितुं बहूनि पात्राणि सन्ति। येन विना कथा अग्रे नेतुं न शक्यते। तेषां विवरणं अधोलिखिते सारणीयां दत्तम् अस्ति।

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

अन्ये पात्राः	विशेषतानाम्
उपनायकः	उपनायकः अपि नायकस्य इव मुख्यपात्रं भवति परन्तु नायकस्य तुलने तस्य केचन न्यूनाः गुणाः सन्ति। एषा पताका-प्रकरी कथायाः नायकः च अस्ति। एतेन नायकस्य सफलतायां साहाय्यं भवति।
अनुनायकः	सः नायकस्य कनिष्ठः अस्ति। स्वप्रयत्नेन सः नायकस्य व्यापारे योगदानं ददाति। नायकस्य केचन गुणाः नायकस्य समानाः सन्ति। तस्य स्वकीयं प्रयोजनं नास्ति।
प्रतिनायकः	एतेन नायकस्य लक्ष्यसिद्धौ मुख्यबाधकत्वेन कार्यं भवति। हठो दम्भो लुब्धः हठः पापव्यसनिनः। प्रतिनायकः नायकस्य शत्रुः भवति।
विदूषकः	विदूषकः वीरस्य सहचरः मित्रं च। सः स्वस्य वेषस्य व्यवहारस्य च माध्यमेन हास्यं सृजति। विश्वनाथस्य मते विदूषकः शृङ्गाररसस्य निपुणः, आदरणीयनायिकानां मान्भञ्जकः च अस्ति। केनचित् पुष्पेण वा वसन्तादिना वा नामकरणम्।
विट्	सः वीरस्य सेवकः भक्तः च अस्ति। सः नृत्यगायनादिकलासु एकस्मिन् निपुणः अस्ति। नाट्यशास्त्रस्य मते विट् तेजस्वी, मधुरभाषी, कविः, चतुरः च व्यक्तिः अस्ति।
चेटः	एतत् अपि नायकस्य सहायकं चरित्रम् अस्ति। आचार्यभरतस्य मतेन चेटः विसंगतः, बहुभाषी, विकृतः, दुर्गन्धितः, वैधः, असिद्धः च निपुणः भवति।
शकारः	आचार्यभरतस्य मतेन मनुष्यः उज्ज्वलवस्त्रं धारयति, अकारणं क्रुद्धः भवति, शीघ्रं सुखी भवति, अनेकाः दुर्गुणाः सन्ति, नीचस्वभावः च भवति। मृच्छकटिकायां शर्करायाः सम्पूर्णविकासः दृश्यते। अभिज्ञानशकुन्तले अपि शकारस्य उल्लेखः प्राप्यते, परन्तु तदनन्तरं संस्कृतनाट्येषु शकारस्याभावः दृश्यते।
कञ्चुकिः	राज्ञः अन्तःकक्षं प्रविष्टः, सर्वकार्यकुशलः, अनेकगुणसमन्वितः वृद्धः ब्राह्मणः शकञ्चुकीश इति उच्यते स्म। कञ्चुकिः शुभकामनी राज्ञः सेवकः भक्तः आसीत्।
प्रतिहारी	मुख्यनायकस्य राज्ञः वा समीपे निवसन् सन्धि-समारोहादि-राज्यकार्याणां सूचनां ददाति या दासी 'प्रतिहारी' इति उच्यते।

संदेशवाहकः दूतः बहुगुणैः सम्पन्नः भवति। आचार्यविश्वनाथस्य मते दूताः त्रयः प्रकाराः सन्ति- निसृष्टार्थः (यस्य विशेषे अवसरे कार्यं कर्तुं पूर्णः अधिकारः भवति तथा च यः उभयोः भावनां ज्ञात्वा सर्वान् प्रश्नान् स्वयमेव समाधायति, सः शनिसृष्टार्थः दूतः इति उच्यते), मितार्थः (यस्य सीमितकार्यं कर्तुं अधिकारः भवति सः शमितार्थः दूतः इति उच्यते) संदेशवाहकः (यस्य केवलं सन्देशं प्रदाति सः शसंदेशवाहकः दूतः इति उच्यते)।

अन्ये पात्राः

- वामन, षण्ठ (नपुंसक), किरात, म्लेच्छ, अभिर
- नायकस्य मेकअप सहायकः, आर्थिकसहायता (मन्त्री), दण्डसहायकः, मृदुसहायता तथा धार्मिकसहायकाः अन्ये पात्राः सन्ति।
- दण्डसहायके अमात्यः, मित्रः, कुमारः, आत्विकः, सामन्तः च अन्तर्भवति।
- केवलं अन्तपुर (राज्ञीनां महलम्) एव मृदुकरणे सहायकं भवति।
- ऋत्विक, पुरोहित, तपस्वी इत्यादयः धर्मसहायकेषु गण्यन्ते।

टिप्पणी

5.2.3 नायिकायाः प्रकाराः

नायिकायाः पूर्वोक्तस्य नायकस्य सामान्यगुणाः सन्ति। एतेषां सामान्यगुणानाम् आधारेण नायिकाः त्रिविधाः- अस्य प्रकारस्य नायिकाः त्रयः प्रकाराः सन्ति ख्र मुग्धाः, मध्याः, प्रगल्भाः च।

नायिकायाः प्रकाराः विशेषतानाम्

मुग्धा-नायिका एषः यौवनः कामनवः लज्जालुः सुरतकृदतः लज्जितः प्रेमक्रोधेऽपि मृदुः।

मध्या-नायिका यौवनकामपूर्णा, रतिक्रिडा निपुणा, रतिक्रिडां अन्त्यपर्यन्तं सहितुं शक्नोति।

प्रगल्भा-नायिका यौवनप्रारम्भेन रतीं उत्कृष्टा भवति, रतिकरीदकौशलसम्पूर्णतया परिचिता भवति, रतिक्रिडायां निर्लज्जा भवति, भर्त्रा सह रतिक्रीडसमये अचेतनं भवति तथा च अभिव्यक्तिं विकसितवती अस्ति।

- परकिया-नायिका- परकिया-नायिका नायकस्य स्वकीया विवाहिता पत्नी नास्ति। सा विवाहिता कन्या वा अविवाहिता कन्या वा। एवं पराकिया-नायिका द्विविधाख्र परोढा अनूढा च।

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

नायिकायाः प्रकाराः	विशेषतानाम्
परोढा-नायिका	इयं अन्यस्य विवाहिता भार्या अस्ति। विवाहितोऽपि सा अन्येन पुरुषेण सह सम्बन्धं कर्तुम् इच्छति, निर्लज्जा च।
अनूढा-नायिका	अविवाहिता कन्या च तरुणी लज्जा च। मातापितृश्रयत्वात् परकिया इति उच्यते।

- सामान्या-नायिका : एषा प्रकारा नायिका रतिक्रिडायां निपुणा, बुद्धिमान्, धूर्तः गणिका च अस्ति। सा नायकं तावत्पर्यन्तं प्रेम करोति यावत् तस्य धनं न समाप्तं भवति। द्विधा चख्र अनुरक्तं विरक्तं च।

नायिकायाः प्रकाराः	विशेषतानाम्
अनुरक्तं	अनुरक्तं नाटकादिषु नायिकारूपेण चित्रितम् अस्ति।
विरक्ता	भावहीनविरक्तत्वात् नाटकादिषु नायिका (पात्र) न भवितुमर्हति।

नायिकासहायकाः - केचन सहायकाः सन्ति ये नायिकाभिः सह नायकेन सह सम्मिलिताः भवन्ति। दूति, दासी, सखी, पडोसिन, शिल्पिनी, सन्यासिनी, चेट्टी, दाई, काथिनी, कारु, विप्रश्निका इत्यादयः नायिकायाः सहायकाः सन्ति, ये नायिकायाः नायिकायाः सह मिलने सहायकाः भवन्ति ।

पाठगत प्रश्नाः 5.1

- मानवस्वभावस्य आधारेण नाटके कति प्रकाराः नायकाः विचारिताः?
 - (क) २
 - (ख) ५
 - (ग) ३
 - (घ) ४
- निम्नलिखितयोः कः नायकस्य प्रकारः नास्ति?
 - (क) धीरललित
 - (ख) धीरोदत्त
 - (ग) स्वेय
 - (घ) धीरप्रशांत

3. मृच्छकटिकमस्य नायकः कीदृशः?
 - (क) धीरलालित
 - (ख) धीरोदत्त
 - (ग) धीरोद्धत
 - (घ) धीरप्रशांत
4. अधोलिखितेषु कः राज्ञः सहचरः मित्रं च?
 - (क) शकारः
 - (ख) चेटः
 - (ग) विदूषकः
 - (घ) विदूषकः
5. विश्वनाथस्य मते कति प्रकाराः दूताः विचार्यन्ते?
 - (क) ५
 - (ख) ८
 - (ग) ३
 - (घ) २
6. सामान्यगुणानाम् आधारेण कति प्रकाराः नायिकाः सन्ति?
 - (क) २
 - (ख) ३
 - (ग) ८
 - (घ) ५
7. स्वाकीयनायिका कति प्रकाराः मन्यन्ते?
 - (क) २
 - (ख) ३
 - (ग) ८
 - (घ) ५

टिप्पणी

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

टिप्पणी

किं त्वया ज्ञातम्

- नाटके विविधाः पात्राणि सन्ति। तान् जीवन्तं कर्तुं नाटस्य (नटस्य) दायित्वम् अस्ति। नाटकस्य मुख्यं पात्रं नायकः अस्ति। सः नाटकस्य कथानकस्य विषयं प्रतिनिधयति। यस्य पात्रेण सह नायकः विग्रहं करोति सः प्रतिनायकः। सम्पूर्णं कथायां केचन पात्राः सक्रियभूमिकां निर्वहन्ति। तेषु केचन केवलं कथां अग्रे नेतुम् एव सन्ति। लेखकः कथायाः केषाञ्चन पात्राणां अवधारणाम् अपि करोति ये केवलं नाटकस्य केषुचित् भागेषु एव दृश्यन्ते। एतादृशानां पात्राणां कथानकस्य अनुसारं महत्त्वपूर्णा भूमिका भवितुम् अर्हति तथा च कदाचित् तेषां भूमिका केवलं नाटकस्य त्वरिततायै एव भवति।
- नायकः एव नाट्यकथां समापनपर्यन्तं नयति। अत एव सः 'नायकः' अथवा 'नायकः' इति उच्यते।
- मानवस्वभावस्य आधारेण चतुःप्रकारस्य नायकाणां वर्णनं कृतम् अस्ति- धीरललित, धीरप्रशांत, धीरोदत्त, धीरोद्धत च।
- नाटकस्य कथानकं अग्रे सारयितुं बहवः पात्राः सन्ति। येन विना कथा अग्रे नेतुं न शक्यते। यथा सहनायक, अनुनायक, प्रतिनायक आदि।
- सामान्यगुणानाम् आधारेण नायिकाः त्रिविधाः सन्ति ख स्वाकिया, परकिया, सामान्या च।

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

5.1

1. (घ)
2. (ग)
3. (घ)
4. (घ)
5. (ख)
6. (ग)
7. (ख)